

УДК 377.6:61

DOI: 10.26565/2074-8167-2020-46-05

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНОГО ОСВОЄННЯ ПРИРОДИ

М. О. Портян, О. В. Калугіна

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Алчевських 29, Харків, Україна, 61002*

portyanmarina@gmail.com,

<http://orcid.org/0000-0001-9399-868X>

<http://orcid.org/0000-0003-3551-2076>

У статті теоретично обґрунтовано та розроблено на основі ідей Л. Занкова технологію формування екологічної свідомості дітей дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи. У процесі дослідження визначено компоненти екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку: естетичне почуття, образне сприйняття і мислення, екологічні знання і відносини, почуття причетності і єднання з природою як універсальної загальнолюдської цінності. Для визначення ефективності розробленої технології, авторами статті визначено критерії формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи (мотиваційний, змістовий та особистісний) та рівні сформованості (високий, середній, низький). Мотиваційний критерій характеризувався таким показником як бажання і зацікавленість художньо-естетичного сприйняття природи і творів мистецтва. Змістовий критерій визначав рівень сформованості екологічних знань і мислення. Особистісний характеризувався таким показником, як критичне мислення, суб'єктне ставлення до світу природи. Для проведення педагогічного експерименту було створено експериментальну групу ЕГ (58 дітей) та контрольну групу КГ (60 дітей). Теоретично обґрунтована і реалізована технологія формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи дозволила забезпечити: бажання і зацікавленість художньо-естетичного сприйняття природи і творів мистецтва дітьми; вдосконалення художньо-образного сприйняття світу природи, формування елементарних екологічних знань та мислення, що є основою суб'єктного ставлення до природи. Порівняльний аналіз даних результатів експериментальної і контрольної груп дозволив нам виявити приріст визначених нами критеріїв формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи.

Ключові слова: екологічна свідомість, формування, діти старшого дошкільного віку, засоби художньо-образного освоєння природи, модель, педагогічний експеримент.

М. А. Портян, Е. В. Калугіна

Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды, ул. Алчевских 29, Харьков, Украина, 61002

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА СРЕДСТВАМИ ХУДОЖЕСТВЕННО-ОБРАЗНОГО ОСВОЕНИЯ ПРИРОДЫ

В статье теоретически обоснована и разработана на основе идей Л. Занкова технология формирования экологического сознания детей дошкольного возраста средствами художественно-образного освоения природы. В процессе исследования определены компоненты экологического сознания детей старшего дошкольного возраста: эстетическое чувство, образное восприятие и мышление, экологические знания и отношения, чувства сопричастности и единения с природой как универсальной общечеловеческой ценности. Для определения эффективности разработанной технологии, авторами статьи определены критерии формирования экологического сознания детей старшего дошкольного возраста средствами художественно-образного освоения природы (мотивационный, содержательный и личностный) и уровни сформированности (высокий, средний, низкий). Мотивационный критерий характеризовался таким показателем как желание и заинтересованность художественно-эстетического восприятия природы и произведений искусства. Содержательный критерий определял уровень сформированности экологических знаний и мышления. Личностный критерий характеризовался таким показателем, как критическое мышление, субъектное отношение к миру природы. Для проведения педагогического эксперимента было создано экспериментальную

групу ЭГ (58 детей) и контрольную группу КГ (60 детей). Теоретически обоснованная и реализованная технология формирования экологического сознания детей старшего дошкольного возраста средствами художественно-образного освоения природы позволила обеспечить: желание и заинтересованность художественно-эстетического восприятия природы и произведений искусства детьми; совершенствования художественно-образного восприятия мира природы; формирование элементарных экологических знаний и мышления, что является основой субъектного отношения к природе. Сравнительный анализ данных результатов экспериментальной и контрольной групп позволил нам выявить прирост определенных нами критериев формирования экологического сознания детей старшего дошкольного возраста средствами художественно-образного освоения природы.

Ключевые слова: экологическое сознание, формирование, дети старшего дошкольного возраста, средства художественно-образного освоения природы, модель, педагогический эксперимент.

M. O. Portyan, O. V. Kaluhina

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
st. Alchevskogo 29, Kharkov, Ukraine, 61002

FORMATION OF ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS OF THE SENIOR PRESCHOOL AGE CHILDREN BY MEANS OF ARTISTICALLY-IMAGINATIVE MASTERING OF NATURE

The article theoretically substantiated and developed the technology of formation the ecological consciousness of children of preschool age by means of artistic and figurative mastering of nature on the basis of L. Zankov's ideas. In the process of research, the components of the ecological consciousness of children of the senior preschool age were determined: aesthetic feeling, imaginative perception and thinking, ecological knowledge, feelings of belonging and union with nature as a universal human value. To determine the effectiveness of the developed technology, the authors of the article define the criteria for the formation the ecological consciousness of children of the senior preschool age by means of artistically-imaginative mastering of nature (motivational, informative and personal) and levels of formation (high, medium, low). The motivational criterion was characterized by such an indicator as the desire and interest of the artistic and aesthetic perception of nature and art works. The informative criterion determines the level of formation ecological knowledge and thinking. The personal criterion was characterized by such an indicator as critical thinking, a subjective attitude to the natural world. For the pedagogical experiment, an experimental group EG (58 children) and a control group KG (60 children) were created. The theoretically grounded and realized technology of formation ecological consciousness of children of the senior preschool age by means of artistically-imaginative mastering of nature allowed to provide: children desire and interest in the artistic and aesthetic perception of nature and art works; perfection of artistically-imaginative perception nature world, formation of elementary ecological knowledge and thinking, which is the basis of the subjective attitude to nature. A comparative analysis of the results of the experimental and control groups allowed us to detect the growth of the criteria we set for the formation of the ecological consciousness of children of the senior preschool age by means of artistically-imaginative mastering of nature.

Key words: ecological consciousness, formation, children of the senior preschool age, artistically-imaginative mastering of nature, model, pedagogical experiment.

Постановка проблеми. Проблема формування екологічної культури суспільства набуває на сучасному етапі все більшого значення на тлі глобальної екологічної кризи цивілізації. У вирішенні екологічних проблем визначальне значення має рівень екологічної свідомості населення. Прагнення гармонізувати відносини суб'єкта й об'єкта людини і природи, науки і мистецтва породжує нову культурологічну модель екологічної освіти, покликану допомогти суспільству вирішити його проблеми.

В сучасних умовах пошуку шляхів формування екологічної свідомості взаємне збагачення природничо-наукового і гуманітарного знання слід розглядати як основу для перетворення концепції сталого розвитку в систему духовних настанов. Тому формування гармонійно розвиненої та екологічно орієнтованої

особистості передбачає, що елементи обох складових світової культури – гуманітарної і природничої мають складати єдине ціле.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять теоретико-методологічні засади формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи. Для вирішення мети нашого дослідження були використані такі методи дослідження: теоретичні (історико-логічний, проблемно-цільовий, порівняльний, розгляду теоретичних питань із метою визначення поняттєво-категорійного апарату), емпіричні (діагностичні, прогностичні, педагогічний моніторинг для відстеження результативності досліджуваного процесу), методи математичної статистики для кількісного та

якісного аналізу результатів педагогічного експерименту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Звернення до загальнолюдських цінностей – характерна риса нашого часу. Особливо яскраво ця тенденція проявляється в екологічній освіті. Важливу роль духовної складової в цілісності людини підкреслювали Б. Аркі, П. Блонський, В. Соловйов та ін. Проблема ціннісних орієнтацій в системі екологічної освіти відображена в роботах С. Глазачева, І. Зверева, А. Захлебного, Н. Мамедова, В. Сенкевича, І. Суравегіної. Культурологічний підхід до проблеми досліджено в роботах Н. Вересова. Питання морально-екологічного виховання дітей відображені в роботах і дослідженнях С. Алексєєва, С. Васильєва, Н. Вересова, Н. Виноградова, Н. Груздевої, І.Д. Зверева, І. Пономарбової та ін.

Однак, проблема формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи предметом окремого дослідження не була.

У зв'язку з цим **метою статті** є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проблеми формування суспільної свідомості в історико-культурологічному аспекті надало підстави стверджувати про взаємозв'язок екологічної свідомості суспільства як форми культури з філософією, мистецтвом, релігією. Всі галузі культури взаємопов'язані і кожна знаходить своє відображення в інших науках. В епоху Відродження науку, філософію, мистецтво об'єднував оптимізм, віра в людину. Мистецтво йшло попереду науки, виконуючи функцію універсального пізнання, відбивало екоцентричний світогляд і світосприйняття раннього Ренесансу, справила великий вплив на розвиток науки, зокрема на педагогічну теорію Яна Амоса Коменського.

Аналіз психолого-педагогічної літератури надав підстави стверджувати про важливість розвитку екологічного мислення у формуванні екологічної свідомості, спрямоване на сприйняття і відображення єдиного образу світу в істотному і духовному сприйнятті з ним, для якого характерно спотворення структури мислення, відсутність категорій моральності. Розглядаючи мислення в контексті досліджуваної проблеми, ми звернули увагу на значення образного мислення, що забезпечує розкриття естетичної та моральної цінності об'єкта [1; 2; 3; 7].

Екологічні знання як перевірений практикою логічний результат процесу пізнання природи передують розвитку екологічної свідомості. Оволодіння дітьми екологічними знаннями забезпечує об'єктивне і правильне формування екологічної свідомості, а моральні і естетичні істини сприяють залученню до мистецтва, є основою для розвитку моральної свідомості [5; 6].

Суб'єктне ставлення до природи формується шляхом: формування ставлення в процесі побудови перцептивного образу й аналізу отриманої інформації; безпосередньо-практичної взаємодії.

Для визначення особливостей формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи нами було проведено дослідження, які надали підстави стверджувати, що у дітей старшого дошкільного віку вже виникає потреба перейти від естетичного сприйняття природи до сприйняття мистецтва, що підтверджується їх досить різнобічним інтересом до різних видів і жанрів мистецтв, особливо до тих, до яких діти можуть долучитися активно в процесі спілкування і творчої діяльності. Однак у дітей 6 років художньо-естетичне сприйняття ще не сформоване, сприйняття творів мистецтва має односторонній характер, переважає образне сприйняття, асоціативність нерозвинена. Діти відзначають і характеризують насамперед предметність художнього твору (персонажі, об'єкти). Сприйняття художнього явища здійснюється в конкретному життєвому контексті, в зв'язку з сучасною дійсністю і особистим досвідом, рідко носить емоційно-оцінний характер.

Методологічною основою формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи є принципи гуманізму, єдності пізнання, переживання і дії, неперервності, а також історизму, єдності особистісних і суспільних мотивів естетично-екологічної діяльності.

Для формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи, нами теоретично обґрунтовано технологію (на основі ідей Л. Занкова) [4], яка була реалізована шляхом: забезпечення емоційної активності дитини в процесі художньо-образного сприйняття природи і творів мистецтва в ситуаціях співпраці і успіху; організації пізнавальної та художньої діяльності дітей на основі їх сензитивності до різних форм освоєння світу з урахуванням принципу наступності; забезпечення

можливості суб'єкт-суб'єктної взаємодії між вихователем, дитиною та природою.

Для визначення ефективності розробленої технології, було визначено критерії формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи (мотиваційний, змістовий та особистісний) та рівні сформованості (високий, середній, низький). Мотиваційний критерій характеризувався таким показником як бажання і зацікавленість художньо-естетичного сприйняття природи і творів мистецтва. Змістовий критерій визначає рівень сформованості екологічних знань і мислення. Особистісний характеризується таким показником, як критичне мислення, суб'єктне ставлення до світу природи.

Проведення констатувального етапу педагогічного експерименту надала підстави стверджувати, що рівень сформованості екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи має переважно низький та середній рівні. Було створено експериментальну групу ЕГ (58 дітей) та контрольну групу КГ (60 дітей).

На формувальному етапі педагогічного експерименту для забезпечення ефективності процесу формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи, було впроваджено розроблену технологію.

Підбираючи завдання «Чарівне дзеркало», «Тренінг-емпатія», ґрунтувалися на переконанні, що пряме спілкування з природою, творами мистецтва і знайомство з її поетичним образом в літературі впливатиме не лише на чуттєво-емоційний досвід дітей, а й на розвиток художньо-естетичного сприйняття. На даному етапі на прогулянках, заняттях ми намагалися створити умови для активізації чуттєвої сфери дітей та усвідомлення ними своїх почуттів. Тренінг-емпатія дозволяє дітям уявити себе будь-яким об'єктом природи або твору мистецтва, перейнятися чужими почуттями і переживан-

нями, усвідомити свої. Використання «Поетичного зошиту» допомогло дітям краще висловити свої переживання: емоційно і вербально.

Організація уявлень «Живі картинки» за відомими і улюбленими творами дозволяла дітям не лише відображати зовнішні особливості зображуваних персонажів, об'єктів, але змушувала їх уважніше вдивлятися, вслухатися в твір, намагатися зрозуміти його, «вжитися» в художні образи.

На інтегративно-тематичних заняттях по ознайомленню з природою з використанням творів образотворчого мистецтва і літератури наш підхід полягав у тому, що гуманітарні науки ставили перед дітьми питання, висували ідеї, а підтвердження відповіді і рішення вони знаходили як у мистецтві, так і в природничо-наукових фактах. Поєднання духовних істин і наукової інформації забезпечувало цілісне сприйняття дітьми природи, формувало у них почуття причетності, суб'єктного ставлення до неї.

Мотивом спільної самостійної діяльності була і радість від самого процесу пізнання, і зацікавленість в інформації для подальшого прагматичного і нормативного використання.

Високий рівень естетично-екологічної свідомості характеризується вмінням знайти культурну форму поведінки з природою і збереження її, яка поширюється на сферу етичних вимог у взаємодії зі світом природи і суспільства, проявляється в нормативній та практичній спрямованості діяльності.

В процесі дослідження нами було визначено чинники ефективності розробленої технології, які залежали від єдності дій педагогів і батьків: формування певних суспільно значущих традицій; виконання соціальної функції (призначення); збереження взаємозв'язку зі своєю епохою; відповідність конкретного місця і природного середовища відповідно до потреб природи і суспільства.

На констатувальному етапі педагогічного експерименту нами були одержані результати обох груп: ЕГ та КГ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Узагальнені результати експериментальної роботи (у %)

Критерії	Рівні	ЕГ (58 осіб)			КГ (60 осіб)		
		На початок експерименту	На кінець експерименту	Приріст	I зріз	II зріз	Приріст
Мотиваційний	В	-	17,6	+ 17,6	-	5,5	+ 5,5
	С	34,2	55,3	+ 21,1	33,5	50,5	+ 17,0
	Н	65,8	27,1	- 38,7	66,5	44,0	- 22,5

Продовження табл. 1

Змістовий	B	-	32,1	+32,1	-	7,1	+7,1
	C	26,8	64,1	+37,3	23,6	47,8	+24,2
	H	73,2	3,8	-69,4	76,4	45,1	-31,3
Особистісний	B	-	18,9	+ 18,9	-	11,0	+ 11,0
	C	17,6	50,5	+ 32,9	18,1	34,1	+ 15,9
	H	82,4	30,6	- 51,8	81,9	54,9	- 26,9

Отже, аналіз отриманих результатів показав позитивні зміни в рівнях сформованості екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи в експериментальній групі (ЕГ). Відбулися зміни за мотиваційним критерієм – приріст в ЕГ складає 17,6 (високий рівень) та 21,1 (середній рівень), тоді як в КГ приріст за цим критерієм складає відповідно 5,5 та 17,0.

За змістовим критерієм рівень знань за високим рівнем в ЕГ зріс від 0 до 32,1%, тоді як в КГ – з 0 до 7,1. Це пояснюється тим, що діти старшого дошкільного віку перейшли від одностороннього сприйняття до виявлення різноманітних властивостей і якостей об'єктів, явищ, більш вільно використовують ряд художніх засобів – порівняння, метафори, уособлення, більш тонко сприймають деталі. Для їх висловлювань характерні індивідуальні відмінності в смислових і емоційних акцентах. Проявляється тенденція до збільшення і зближенню безпосередньо-чуттєвого і образного сприйняття навколишньої дійсності.

Для дітей експериментальної групи більш властиві емоційне, особистісне сприйняття. Визначення рівня екологічних знань і мислення показало значні позитивні зміни на контрольному етапі педагогічного експерименту. Знання, які демонструються під час співбесіди діти ЕГ якісно відрізняються від відповідей дітей КГ: вони носять більш різносторонній характер (з галузі природознавства, екології), для них більш характерне оперування елементарними об'єктивними знаннями.

Використання в даному експерименті вербально-асоціативного методу дозволило нам виявити позитивну динаміку формування

суб'єктивного ставлення до природи, так за особистісним критерієм високий рівень змінився від 0 до 18,9% в ЕГ, а низький – від 0 до 11%.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проведений аналіз наукової літератури в нашому дослідженні дозволив виявити характер, тип і динаміку екологічної свідомості суспільства, зокрема: екологічна свідомість пройшло складний шлях формування в умовах наступності і взаємодії мистецтва, науки, релігії, філософії, а її типи змінювалися паралельно з розвитком цивілізації і відповідали менталітету суспільства, упродовж всієї історії впливали на розвиток педагогічних систем і екологічного виховання.

Теоретично обгрунтована і реалізована технологія формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи дозволила забезпечити: бажання і зацікавленість художньо-естетичного сприйняття природи і творів мистецтва дітьми; вдосконалення художньо-образного сприйняття світу природи, формування елементарних екологічних знань та мислення, що є основою суб'єктивного ставлення до природи. Порівняльний аналіз даних результатів експериментальної і контрольної груп дозволив нам виявити приріст визначених нами критеріїв формування екологічної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-образного освоєння природи.

Перспективами подальших наукових пошуків вбачаємо в реалізації принципу наступності «дошкільний заклад освіти – початкова школа» у визначеному контексті дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алисов Е. А. Педагогическое проектирование экологически безопасной среды : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01. Курск, 2011. 405 с.
2. Бойчук Ю. Д. Еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя: теоретико-методичні основи формування : монографія. Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. 357 с.
3. Грановська Т. Роль вихователя у формуванні екологічної свідомості дітей дошкільного віку. *Психолого-педагогічні науки*, 2013. № 5. С. 129-133.

4. Занков Л. В. Дидактика и жизнь. Москва : Просвещение, 1968. 175 с.
5. Нагаєв В. М., Портян М.О. Методика викладання у вищій школі: навч. посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Харків : Колегіум, 2017. 238 с.
6. Николаева С. Н. Методика экологического воспитания дошкольников: учебн. пособие. 2-е изд., испр. Москва : Академия, 2001. 155 с.
7. Плохій З. П. Формуємо екологічну компетентність молодшого дошкільника: навч. метод. посібник до Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі». Київ : Світич, 2010. 117 с.

REFERENCES:

1. Alisov, E. A. (2011). Pedagogicheskoe proektirovanie ekologicheski bezopasnoy sredy [Pedagogical design of environmentally friendly environment]. Doctor's thesis. Kursk [in Russian].
2. Boychuk, Yu. D. (2008). Ekologo-valeologichna kultura maybutnogo vchitelya: teoretiko-metodichni osnovi formuvannya [Ecology-valeological culture of the future teacher: theoretical and methodological foundations of formation]. Sumy : VTD «Universytetska knyha» [in Ukrainian].
3. Hranovska, T. (2013). Rol vykhovatelya u formuvanni ekolohichnoi svidomosti ditei doshkilnoho viku [The role of educator in shaping the ecological consciousness of preschool children]. Psykholoho-pedahohichni nauky [Psychological and pedagogical sciences], 5, pp. 129-133 [in Ukrainian].
4. Zankov, L. V. (1965). Didaktika i zhizn [Didactics and life]. Moskva : Prosvesheniye [in Russian]
5. Nahaiev, V. M., Portian, M. O. (2017). Metodyka vykladannia u vyshchii shkol [Methods of teaching in higher education]. Kharkiv : Kolehium [in Ukrainian].
6. Nikolaeva, S. N. (2001). Metodika ekologicheskogo vospitaniya doshkolnikov [Methods of environmental education for preschoolers]. Moskva: Akademiya [in Russian]
7. Plokhii, Z. P. (2010) Formuiemo ekolohichnu kompetentnist molodshoho doshkilnyka [Forming the ecological competence of a young preschooler]. Kyiv : Svitych [in Ukrainian].